

De paalworm

De profeet Jona biddend voor de muren van Nineve. Tekening van Rembrandt, ca. 1655.

als een straf van God

Weekdiertje bedreigde onze dijken in de achttiende eeuw

In 1731 bleek een groot deel van de Nederlandse zeevering in Groningen en Friesland aangetast door de paalworm. Grote rampen dreigden. Gereformeerde dominees wisten wel waar dit door kwam: het was een straf van God voor de zonden van de Nederlanders.

Op 8 oktober 1732 was de kerk van Appingedam goed gevuld. Dominee Jacobus Isebrandi Harkenroth (1676-1737) hield op deze dag een bijzondere preek uit het Bijbelboek van de profeet Jona. Deze profeet was – zo staat in het boek Jona – door God gestuurd om de inwoners van de grote stad Nineve op te roepen zich te bekeren van hun vele zonden. Toen de onwillige profeet deze opdracht van God gekregen had, vluchtte hij met een schip naar Tarsis, precies de verkeerde kant uit. God greep in en stuurde een storm. Jona werd door de bemanning overboord gegooid om de storm te stillen. Een vis slikte Jona in en spuugde hem na drie dagen uit op het strand. Nadat hij alsnog zijn boetepreken in Nineve gehouden had, bekeerden de inwoners zich. God besloot de stad daarom te sparen. Jona had liever gezien dat God de stad zou verdelgen. Hij was boos en zat te mokken. Toen leerde God hem een lesje. In de snikhete zon liet Hij in één dag een immense wonderboom groeien waaronder Jona verkoeling vond. De volgende dag stuurde God een nietige worm die aan de boom knaagde zodat deze verdorde. Opnieuw was Jona boos: hij had geen schaduw meer! God zei tegen Jona dat hij de hand van God moest opmerken in Nineve. Mensen die gehoorzaamden aan de tien geboden van God zegende hij, maar ongehoorzame mensen werden gestraft.

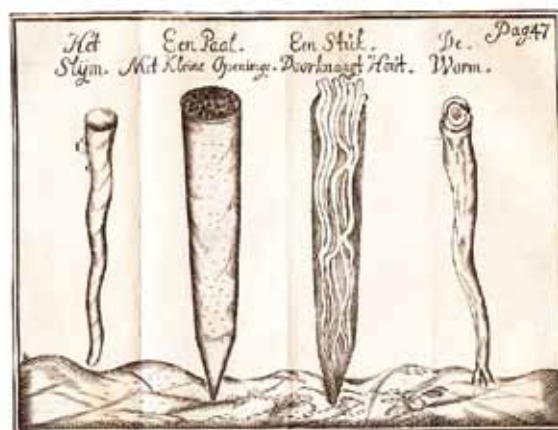
Ook in Groningen en Friesland was in 1732 sprake van een worm en straf. Een jaar eerder hadden mensen die belast waren met het onderhoud van de dijken een vreselijke ontdekking gedaan. Op verschillende plaatsen in de zeeveringen waren de houten palen bijna of helemaal kapot. De oorzaak was de paalworm. Dit diertje bedreigde vooral in de jaren dertig de kust van Groningen en de toenmalige Zuiderzeekust van de zuidwesthoek van Fries-

land. Maar feitelijk werd de gehele Nederlandse kust, van Zeeland tot West-Friesland, bedreigd. De provinciale overheden hadden een speciale vasten- en bededag uitgeschreven. Op deze dag werden de mensen, onder andere door dominee Harkenroth, opgeroepen te bidden, zich te bekeren en te vasten. Alleen hierdoor kon – zo God het wilde – een catastrofe afgewend worden.

Scheepswand

De paalworm kwam oorspronkelijk voor in tropische wateren en was vermoedelijk onopgemerkt meegenomen door de houten vrachtschepen. Daar hadden de beestjes zich in de scheepswand verborgen. In de houten palen langs de kust hadden de diertjes een beschermend holletje gegraven. Het kleine diertje ruïneerde daardoor in snel tempo alle houten beschoeiingen die de dijken beschermden. De gevolgen hiervan waren niet te overzien. Als de schade niet tijdig hersteld werd, liep de hele Nederlandse kustverdediging groot gevaar. Overstromingen met desastreuze gevolgen dreigden.

De paalworm is overigens geen worm, maar een schelpdier. Het heeft kleine schelpjes op een langgerekt, verder onbeschermd (weekdier-)lichaam. De paalworm leeft samen met ►

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij doet onderzoek naar de religieuze beleving van natuurrampen van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw.

Ook de Delfzijlse predikant Joh. Adr. Mobachius (1675-1742) waarschuwt tegen de paalworm in zijn preek *De almachtige en regtveerdige slaande hand Gods, 'ter besoeeking van het land en deese provincie met de verderfelyke plage der Zeewormen (...)* Op den plegtelyken vast-en bid-dag, gehouden in de provincie van Groningen ende Ommelanden, den 8. Octob. 1732.'

Een stuk hout aangetast door de paalworm.

bacteriën die het hout verteren. Op deze manier kan hij hout ‘eten’. Tegenwoordig wordt het diertje vaak aangetroffen in scheepswrakken. In tropische wateren, waar meer paalwormen leven dan in koudere gebieden, zijn volgens wetenschappers meer schepen tot zinken gebracht door deze diertjes dan door zeerovers. Hoewel in de zeventiende eeuw de paalworm al genoemd werd door de geschiedschrijver Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), was de kennis over het diertje beperkt. Paalwormen zijn te vergelijken met de boormossel. De graaftechnieken van deze weekdieren zijn vernuftig. Ze boren eerst een stukje, waarna de wanden bekleed en versterkt worden. Pas daarna begint het diertje aan het volgende stuk hout.

In zijn preek vergeleek dominee Harkenroth Nederland met de wonderboom van Jona. God had ons land bijzonder bevoorrecht. Nederland had zich ontworsteld aan de tirannie van Spanje en de roomse kerk. Hij had onze vijanden uitgeroeid, zo schreef Harkenroth. Het land was zeer gezegend met grote economische voorspoed. Dominee Bernhardus van Gelder (1689-1765) was een andere predikant die over de straf van de paalwormen preekte. In zijn boek met uitgegeven preken, getiteld *Des Heeren weg met Nederland; In het Byzonder in de Plaage van het zeegewormte, Benevens de Vermaninge tot boetvaardigheid*, zat hij op hetzelfde spoor als zijn collega uit Appingedam. Eerst verhaalde hij dat God op bijzondere wijze Friesland gezegend had. Aan het begin van zijn preken schreef hij zelfs over ‘het Friese

Israël’. Zoals God Israël had uitgekozen en bevoorrecht had boven alle andere volken, had God dat ook met Friesland gedaan. De uittocht van het volk van Israël uit de woestijn van Egypte en de reis naar het beloofde land Kanaän werden vergeleken met Friesland en de Republiek. De woestijn was in deze vergelijking Spanje en de roomse kerk. Het beloofde land, vol van melk en honing, was Friesland.

Zondig land

Daarna kwam in deze genoemde preken de grote aanklacht: Nederland was net als Nineve zeer zondig geworden. Omdat in Nederland de boosheden en gruwelijkheden minstens zo erg waren als in Nineve kwam God met verschrikkelijke straffen. Juist aan de trots van het land, het koopmanschap en de zeevaart die Nederland groot gemaakt hadden, knaagde de paalworm. Waarom? God stuurde volgens Harkenroth en Van Gelder de paalworm om Nederland te straffen. Op ongewone en zware zonden volgden volgens hen ongewone straffen. Welke zonden hadden de predikanten op het oog? De orthodox- en piëtistisch-gereformeerde predikanten zagen als de oorzaken van de ramp het overal aanwezige verval in leer en leven. Dominee Harkenroth waarschuwde tegen het verval in

‘Op ongewone, zware zonden volgden volgens de predikanten ongewone straffen’

de leer inzake de kritiek op de drie-eenheid, de leer van de genade en de verachting van de openbare godsdienst door niet trouw naar de kerk te komen. Maar vooral de onheilige levenswandel van de mensen werd door de predikanten gekapitteld. Er was hoogmoed, pronkzucht, liefdeloosheid, dronkenschap, gierigheid, leugens en bedrog, onkuisheid, hoererij en darterheid. De Romeinse dichter Juvenalis werd door Harkenroth geciteerd. Deze had gezegd dat weelde en rijkdom de baarmoeder waren van de grootste zonden. De plaag van de paalwormen werd ook in verband gebracht met de in deze jaren meer en meer openbaar wordende sodomie. Juist in de jaren van de paalwormramp werden sodomieprocessen gevoerd. Genoemde relatie werd overigens niet alleen gelegd door de gereformeerde predikanten. Ook de overheden en gereformeerde geschiedschrijvers refereerden

er aan. De provinciale overheden hadden immers zelf in hun zogenoemde biddagbrieven een relatie gelegd tussen de paalwormenplaag en de sodomie. En een onbekende gereformeerde geschiedschrijver schreef in zijn *Korte Schets van Nederlandsche Historien* dat ‘in veelen van onze ingezetenen een vuile en godlooze besmetting wegens Sodoms onnatuurlyke zonde’ werd gevonden.

Leger van paalwormen

Om de genoemde zonden stuurde God een gesel om het Nederlandse volk te kastijden: een leger van paalwormen. Als in Nederland het zondigen doorging, zou God de inwoners straffen. De kwijnende handel, de economische teruggang, oorlogen en de politieke verdeeldheid waren voorbeelden van Gods toorn en straf. Net als Jona riepen de predikanten op tot bekering. Als het volk zich niet bekeerde, zou de Republiek ten onder gaan. Als de inwoners zich zouden verootmoedigen, tot God zouden roepen en zich zouden bekeren, zou God hen verlossen van de rampen en de tegenslagen. Er was dus niet alleen sprake van dreiging en vloek, maar ook van verlossing en zegen. Deze insteek wordt Deuteronomistisch genoemd, omdat de predikanten vergeleken worden met de profeten uit het Oude Testament. In het boek Deuteronomium staat in hoofdstuk 28: ‘En al deze zegeningen zullen over u komen en u aantreffen, wanneer gij de stem des HEEREN uws Gods zult gehoorzaam zijn. Daarentegen zal het geschieden indien gij de stem des HEEREN uws Gods niet zult gehoorzaam zijn om waar te nemen dat gij doet zult Zijn geboden en Zijn inzettingen, die ik u heden gebied. Zo zullen al deze vloeken over u komen en u treffen.’

Hoewel sommige gereformeerde dominees zoals Harkenroth en Van Gelder in hun preken uitgebreid ingingen op alles wat ze wisten van de paalworm en de omstandigheden, waren ze niet het meest geïnteresseerd in de natuurlijke oorzaken van de paalwormramp. Het ging ze primair om op te roepen tot bekering om de straf te ontlopen. Van patriotse en verlichte predikanten zijn mij geen preken, pamfletten, gedichten of verhandelingen bekend over de paalwormramp. Er zijn wel preken van hen over de rundvee-epidemieën en overstromingen in de achttiende eeuw, waarin meer aandacht was voor natuurwetenschappelijke oorzaken van de rampen dan bij hun gereformeerde collega's.

Straf-op-de-zonde

In de achttiende eeuw was niet alleen onder predikanten, maar ook bij andere schrijvers, de straf-op-de-zonde-theorie dominant. Rampen werden in deze tijd algemeen aan God toegeschreven. Natuurlijke oorzaken werden wel genoemd, maar speelden een ondergeschikte rol. Wel was er sprake van een mentaliteitsverandering in de tweede helft van de achttiende eeuw van orthodox of niet-verlicht naar minder orthodox of meer verlicht. In de fysicotheologie die in de achttiende eeuw opgang maakte, werd betoogd dat geloof en wetenschap te verenigen zijn. Een illustratief

voorbeeld hiervan is de bekendste Nederlandse fysicotheoloog Bernard Nieuwentyt (1654-1718). In zijn *Het regt gebruik der werelt-beschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen* leidde hij godsdienstige beschouwingen af uit het natuuronderzoek. Door het werk van de bekend geworden Zutphense predikant Jan Floris Martinet (1729-1795) brak de fysicotheologie in Nederland overtuigend door. In de fysicotheologie werd de aandacht van de God van de (Bijbelse) geschiedenis verschoven naar de God van de natuur. Typische gereformeerde predikanten van de zeventiende eeuw, zoals Voetius, waren niet geïnteresseerd in de natuur om haar zelfs wil, maar enkel als onderwerp waarover de Bijbel sprak. Bij de achttiende-eeuwse fysicotheologen ging de natuur om haar zelfs wil wel een rol spelen, zij het uiteindelijk een dienstbare aan de theologie. Jan Wagenaar (1709-1773) was een van de eerste geschiedschrijvers die God als verklaringsgrond uit de geschiedenis haalde. Natuurrampen en weersomstandigheden werden op kroniekachtige wijze ►

Houten paalschermen bij Cornwerd die het land beschermden tegen de zee. Foto uit 1939, collectie stichting Ald Mak-kum.

meegedeeld zonder dat de schrijver er een duiding aan gaf. Wagenaar was niet neutraal, maar hij wilde geen oordelen uitspreken. De schrijver Cornelis Zillesen (1735-1828) besprak in zijn *Wysgeerig onderzoek, wegens Neêrlands Opkomst, Bloei en Welvaard; het daarop gevolgd Verval, en wat de nog overgeblevene Mid-delen van Herstel zijn, zo in Staatsbestuur, Finan-cie, Landbouw, Koophandel, Zeevaart, Fabrieken en Industrie* (1796), naast het menselijk falen, de goddelijke oordelen van verwoestende

Jona en de walvis. Pagina uit de 'Jami' al-tawarikh', een boek uit Perzië dat ook wel de 'eerste geschiedenis van de wereld' wordt genoemd. Ca. 1400.

oorlogen, stormen, watervloeden, brand, pestilentie onder mensen of vee. Zillesen was een van de voorbeelden uit de achttiende eeuw van de zogenaamde verlichte geschiedschrijving. Rampen kregen in zijn geschiedschrijving een opvoedkundige en morele betekenis. Zowel in de wetmatigheden van de natuur als in natuurrampen kwam volgens hem de wijsheid van God tot uiting. God stuurde rampen opdat de mensen meer gebruik zouden gaan maken van hun vermogens. Door hun deugden te oefenen en te gebruiken kon de mens de rampen te boven komen.

Mensen begrijpen

Ondanks het moderniserings- en secularisatieproces vertoont de straf-op-de-zonde-gedachte in de eenentwintigste eeuw nog tekenen van leven. Op zondag 11 mei dit jaar is in meer dan 150 reformatorische kerken van de Gereformeerde Gemeenten een zogenoemde kanselbrief voorgelezen. Hierin worden de kerkleden opgeroepen zich te verootmoedigen en zich te bekeren. De profeet Hosea wordt sprekende opgevoerd. Hij zegt dat God een twist heeft met de inwoners van het land, omdat er geen kennis van God in het land is,

maar wel vloeken en liegen, stelen en overspel. Hoewel deze analyse van de feitelijke situatie in ons land moeilijk te weerleggen is, roept hij bij ons toch tegenspraak op. In de achttiende eeuw was de erkenning van een vergelijkbare situatie vrij algemeen. Het geeft aan dat onze achttiende-eeuwse medemens ons vreemd is geworden. Daarom is er werk aan de winkel voor historici. Zij zijn geen zedenpredikers. Hun taak is wel recht te doen aan onze medemensen in de geschiedenis. Ook al begrijpen we hen niet. Hen volledig te doorgronden zonder weet te hebben van hun geloof zal niet lukken. Daarom moeten historici eerst onderzoeken en opschrijven wat er in vroegere tijden echt gebeurd en geloofd is. En daarna komen we eraan toe ons te verhouden tot de gebeurtenissen en onze medemensen. ■

Literatuur

- H.F. Angel, *Der religiöse Mensch in Katastrophenzeiten: religionspädagogische Perspektiven kollektiver Elendsphänomene* (Frankfurt am Main 1996).
- J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de 18^e eeuw in Nederland* (Assen 1972).
- J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en – sociologisch onderzoek naar enkel aspecten van de Verlichting in Nederland*. Deel 1 en 2 (Zwolle 1992).
- Petra van Dam, *Fatale natuur, rampzalige natuur*, in: *Geschiedenis Magazine* 5 (2008) 16-17
- Justus van Effen, *Hollandsche Spectator* 112, 21 november 1732.
- Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*, (Amsterdam 1997).
- N.C. Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven* (2 dln. Leiden 1848-1849). I 302, 303 en II passim.
- C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht, 1983.
- L.C. Palm, *De paalwormepidemie van 1730*, in: *Spiegel Historiae*, 15 (1980) 266-272.
- Alardus Tiele, *Schouwburg der Oordeelen en Gerigten Gods, Geoeffend en Uitgevoerd door Watervloeden Stormwinden, Oorlogen, Aardbevingen, Pestilentiën, Siektens over menschen en vee enz.* (Rotterdam 1736).
- R. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991).